

УДК 378.37.001

УПРАВЛІННЯ ЯК ЗАГАЛЬНОНАУКОВИЙ ФЕНОМЕН І ЗМІСТОВА КОМПОНЕНТА ПІДРУЧНИКА ДЛЯ КЕРІВНИКА ОСВІТИ

Л. М. Калініна,

доктор педагогічних наук, професор,

Інститут педагогіки НАПН України

завідувач відділу економіки та управління ЗСО,

e-mail: Gelena@i.ua;

Г. М. Калініна,

аспірантка Інституту педагогіки НАПН України,

e-mail: anna03@i.ua

У статті “Управління як загальнонауковий феномен і змістова компонента підручника для керівника освіти” наведено результати методологічного аналізу та логічний виклад розвитку наукової думки в контексті сутнісно-сміслового бінарного взаємозв’язку і взаємодії феноменів управління та механізм управління. Систематизовано інтерпретації феномена управління з позицій системного, функційного та інформаційного наукових підходів, наведено найістотніші властивості та характерні ознаки. Акцентовується увага на генезисі виникнення управління та механізму управління, їх сутнісного взаємозв’язку, який розгортався спільно з бажанням людей працювати разом за законами, які відбивають форми існування будь-якого живого організму, – закон саморегуляції (гомеостазису) та закон функціонування (розвитку).

Ключові слова: управління; генезис; механізм; механізм управління; гомеостазис; ознаки; філософія управління; вплив; взаємозв’язок; взаємодія.

Постановка проблеми. Наукові підходи, концепції та теорії не виникають на “порожньому місці”, а є результатом системних узагальнень кращих управлінських практик, ретельного аналізу результатів вже наявних досліджень, наукового доробку вітчизняних і зарубіжних учених із урахуванням викликів інформаційного суспільства та рівня розвитку науки в ньому. Теорії управління освітою та соціального механізму управління в їх синергії не є винятком із висловленого вище правила. Ці фактори зумовлюють розгляд феномена управління в контексті сутнісно-сміслового бінарного взаємозв’язку та взаємодії з механізмом управління та його відображення у змісті підручника для керівника освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. У менеджменті обґрунтовано чимало парадигм і концепцій — функційна, адміністративно-командна, організаційно-бюрократична, адаптивна, мережевого управління, концепція управління за цілями та за результатами, концепція внутрішньошкільного управління, Good Governance (GG), Total Quality Management, Project Management, Empowerment, Organizational management, Informative management, Strategic management та ін.), дескриптивних (описових) і прескриптивних (нормативних) моделей процесу управління, підходів до розгляду *феномена управління*, які узагальнено на рівні теорій управління у різних галузях знання й наукових школах менеджменту. Осягнути сутнісну своєрідність загальнонаукового феномена управління неможливо поза баченням діалектичного характеру його єдності з механізмом управління. Однак не лише пізнавальний та науковий інтерес загострює проблему феноменів управління та механізму управління в їх взаємодії. Її значення зумовлюється, насамперед, потребами сучасної практики управління освітою та певною мірою спонукає до ретельного аналізу як смислової своєрідності, так і генетичної й структурної взаємності управління та *механізму*, розгляду генезису цих феноменів на інтеграційних наукових засадах.

Аналіз та узагальнення наукових праць, у яких розкриваються філософські, соціолого-психологічні аспекти управлінського континуума (від латин. *continuum* — безперервне, суцільне) дає змогу виокремити декілька напрямів наукових досліджень у філософсько-позитивістському сенсі його (існування) здійснюваності — від минулого до майбутнього. *Перший напрям висвітлює ретроспективу розвитку управлінської думки* з 5000 р. до н. е., коли шумери віднайшли клинопис і тим самим відкрили світу можливість реєстрації фактів, аж до середини 80-х рр. ХХ ст. з виокремленням вкладу в розвиток менеджменту як цивілізаційного феномена (шумери, Хамурапі, Менціус, Ксенофонт, Діоклетіан, Р. Оуен, А. Файоль, Ф. У. Тейлор, О. Г. Черч, М. Р. Фоллетт, Ч. Барнард, М. Вебер, Г. Саймон та ін.) [цит. за: 19, с. 459–462]. *Другий напрям* пов'язаний з теорією інформації в менеджменті (Н. Вінер, К. Шеннон, 1949), філософською концепцією інформаційної цивілізації (Р. Абдеев, 1994) і сучасними теоретико-практичними дослідженнями інформації як субстрату феномена управління у взаємозв'язку з механізмом у різних галузях наукового знання (В. Андрущенко, В. Афанасьєв, О. Бандурко, Вол. Бондар, С. Бочарова, Н. Горлач, О. Землянська, В. Маслов, В. Кремень, С. Пазиніч, В. Пікельна, О. Пономарьов, А. Спіркін, А. Урсул та ін.). Окрім того, аналіз наукової літератури з порушеної проблеми свідчить, що, незважаючи на досить вагомі результати наукових пошуків,

одержані результати не здобули цілісного узагальнення в контексті бінарної системи “управління – механізм управління”, залишилися поза увагою дослідників проблеми розробки, модернізації та впровадження дієвих механізмів управління через значні розбіжності теоретичних поглядів учених на саму природу та генезис розвитку механізмів у сфері соціального управління.

Формулювання цілей статті. Метою статті є методологічний аналіз та логічний виклад розвитку наукової думки в контексті сутнісно-сміслового взаємозв’язку та взаємодії компонентів бінарної системи “управління – механізм управління”.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлюючи цивілізаційну важливість феномена управління і розглядаючи механізм управління як атрибут, який іманентно йому притаманний, за раціонального підходу, які співвідносяться як ціле і складова одиниця цілого та як відкрите і приховане, зазначимо, що сутнісний зміст бінарної системи “управління – механізм управління” слугуватиме методологічною одиницею аналізу розвитку наукового знання в контексті взаємозв’язку та взаємодії цих управлінських феноменів. Характерно, що саме на обставину співвідношення відкритого і прихованого смислового сенсу *управління соціальними системами*, який “<...> являє своєрідний і навіть дещо таємничий феномен, глибинна сутність якого немов прихована від дослідників як за його призначенням і зовнішніми проявами, так і за механізмами практичного здійснення” (курсив наш. – Л.К.) [22, с. 87], звернули увагу вітчизняні фахівці з філософії освіти В. Кремень, С. Пазиніч, О. Пономарьов. Варто погодитися з твердженням провідних учених у галузі філософії управління освітою, що “<...> таке становище істотною мірою зумовлене тим, що існує гостра потреба у філософському осмисленні змісту самого поняття управління та сутності відповідного соціального феномена, що виникла порівняно недавно і виступає своєрідним відображенням кризи управління. Вона пов’язана з неможливістю використання традиційних світоглядних, методологічних та методичних прийомів до розуміння сутності та змісту феномена управління та його практичної реалізації” (курсив наш. – Л.К.) [22, с. 24]. Розв’язання цієї проблеми ускладнюється також характером управлінської діяльності “як метадіяльності” та величезним розмаїттям сфер і видів людської діяльності, забезпечення якісних результатів і змін якої потребує управління, та відсутністю у філософській науці “<...> надійно розробленої моделі управління, сформованої на рівні її найбільш суттєвих ознак <...>” [15].

За логікою викладу необхідно привідкрити не лише таємничість своєрідного філософсько-соціального феномена управління, але й

розкрити приховану від дослідників і, тим паче, від практиків його глибинну смислову сутність, проаналізувавши для цього структуру, концепти, зв'язок і роль механізмів управління у процесі його еволюції. Розкриття смислової сутності управління, до якого належить і управління ЗНЗ як видове [11, с. 26–33; 13, с. 10–19], у нерозривній єдності та взаємозв'язку змістового і структурного аспектів системного аналізу дає змогу констатувати, що у філософії, починаючи з другої половини минулого століття, предметом розгляду в більшості розвідок стає виявлення особливостей цього явища через “<...> причинно-наслідкові зв'язки і залежності <...>”, “<...> впорядкування системи” [18, с. 13–16], “<...> всю суму інформаційних взаємодій у системі <...>” (А. Спіркін [17, с. 435], “<...> здатність біологічних і соціальних систем накопичувати, перетворювати та передавати інформацію <...>” [9, с. 35–44; 10; 12; 18, с. 13–16].

Загальнонауковий і філософський феномен управління з позицій системного та функційного підходів трактували як “<...> елементарну *функцію* організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує збереження їхньої визначеної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності” (В. Афанасьєв, А. Урсул [3, с. 33]); “специфічну *функцію* і особливий *вид діяльності* організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних) у контексті біогенезу” (В. Андрущенко, В. Афанасьєв, Н. Горлач, А. Урсул, А. Спіркін та ін. [17, с. 435], “<...> *функцію* організованих систем різної природи (біологічних, технічних, соціальних), завдяки якій зберігається їхня структурна визначеність, підтримується режим діяльності, реалізується програма досягнення свідомо поставленої мети (О. Бандурко, С. Бочарова, О. Землянська [4, с. 5]); “<...> *функцію*, притаманну організованим системам (біологічним, технічним, соціальним, військовим тощо)” (О. Урбанович [20, с. 7]); “<...> *функцію* будь-якої організованої системи, спрямованої на збереження її якісної визначеності, на підтримку динамічної рівноваги із середовищем та на її розвиток <...>” (А. Спіркін [17, с. 435]), але в них зовсім не приділяється увага розкриттю ролі та значення такого важливого складника управління, як механізм, без якого втрачаються ефективність не лише процесу управління, а й інноваційний розвиток систем, у яких він задіяний.

При деталізації аналізу сутності феномена управління, зроблених відомими фахівцями в галузі філософії та соціології (В. Афанасьєв, О. Бандурко, С. Бочарова, О. Землянська, О. Урбанович) [3; 4; 5; 6; 16; 20; 21]), вбачається суперечливість щодо спроможності біологічних систем і, власне, штучно створених людиною технічних систем,

свідомої постановки певної мети діяльності та спрямування дій на її досягнення, на реалізацію програми навіть, власне, ними не розробленими, та спроби поширення сфери застосування управління на будь-які види систем.

Технічні системи, створені людиною, зокрема і на засадах теорії механізмів і машин, є результатом евристичної, творчої та раціональної діяльності людини, призначені для виконання певних функцій та для механізації й автоматизації людської праці, завчасно-таки спроектованих людиною, і саме тому можна говорити про управління в технічних і соціотехнічних системах та системах штучної природи “людина — машина”, оскільки процеси управління привнесені у них самою людиною.

Досягнення біологічних наук, а також дослідження у процесі створення складних технічних систем на межі 40—50-х рр. минулого сторіччя дали змогу розширити очевидну сферу дії управління (за класифікацією А. Берга) — “*управління системами машин, технологічними процесами і взагалі процесами, що мають місце при цілеспрямованій дії людини на природу (1), управління діяльністю людських колективів, які вирішують ті чи інші завдання (2), управління процесами, що протікають у живих організмах (3)*” (курсив наш. — Л. К.) — і максимально підійти до більш глибокого розуміння сутності феномена управління в різних галузях наукового знання.

Наприкінці 50-х рр. XX ст., точніше у 1949 р., Н. Вінер (N. Wiener) запропонував першу універсальну системну модель управління у вигляді “кібернетичного контуру” з урахуванням зворотного зв’язку та характеристикою його ролі в процесі управління об’єктами, що містила блок управління; блок, яким керують; прямий управлінський зв’язок і зворотний зв’язок. На початку XXI ст. російськими вченими О. Дятловим, М. Плотніковим та І. Мутовіним у підручнику із загального менеджменту вирізняється значно ширше коло об’єктів управління порівняно з класичною кібернетичною класифікацією. До об’єктів управління належать: “<...> а) люди та групи людей; б) предмети і механізми; в) інформація; г) гроші; д) комунікації; е) напівавтономні системи” [8, с. 8], наприклад комп’ютери. Наведена авторська класифікація об’єктів, якими можна керувати, на наш погляд, є дещо дискусійною. Зокрема, це стосується предметів, грошей і механізмів, які скоріше використовуються, застосовуються, реалізуються або впроваджуються в процесі управління як засоби для досягнення суб’єктами управління певних поставлених цілей. Окрім того, зауважимо, що в процесі наукової та практичної діяльності механізми створюють, розробляють, обґрунтовують, моделюють, а в процесі практичної діяльності та управлінні — запус-

кають, реалізують, використовують, впроваджують або застосовують для досягнення мети та отримання певного позитивного ефекту в різних видах діяльності. Наявні науково обґрунтовані класифікації об'єктів управління в технічних системах (класифікація А. Берга), соціальних (класифікація В. Афанасьєва), у системах різної природи (модернізована класифікація О. Дятлова, М. Плотнікова та І. Мutowina) потребують не тільки ретельного аналізу, а й переосмислення та перегляду, детальнішого уточнення, доповнення та розширення залежно від предмета розгляду та галузі наукового знання. Аналіз сучасної практики управління підтверджує суттєве розширення сфери управління та зумовлює необхідність уточнення та конкретизації як об'єктів, так і суб'єктів управління, з урахуванням їхньої специфіки та багатьох чинників, які впливають на їх розвиток у взаємозв'язку з механізмами управління. Наприклад, на рис. 1 представлено об'єкти управління в сучасній школі, які можуть бути ще детальніше конкретизовані залежно від поставлених завдань.

Для сфери освіти потрібно розробити та обґрунтувати нову класифікацію об'єктів управління на інтеграційних і концептуальних засадах з урахуванням сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства. До об'єктів управління в сфері ЗСО варто зарахувати знання, складно організовані системи різної природи та організації будь-якого типу; культуру як загальнонауковий соціокультурний феномен і її різновиди, наприклад організаційна культура керівника закладу освіти, суб'єктів управління та НВП з їх персоніфікованою конкретизацією, організаційна культура закладу, освітньої установи; організаційний, інноваційний та технологічний види розвитку, розвиток метакомпетентностей суб'єктів управління, розвиток соціальної та громадянської та інших видів компетентностей суб'єктів управління; розвиток емоційного, розумового та соціального інтелекту, людський персонал і відповідно людський і соціальний капітал у ЗСО; інформаційні, фінансові, людські, технічні ресурси та інфраструктуру; бази даних і сховища даних, інформаційні потоки тощо. До об'єктів управління у ЗНЗ необхідно зарахувати і навчально-виховний процес (НВП), освітній процес, розвивальний процес суб'єктів НВП, навчально-дослідницька діяльність суб'єктів управління або НВП, організаційна діяльність суб'єктів управління, процес планування уроку, процес організації уроку, процес планування діяльності суб'єктів ЗНЗ, процес педагогічної діяльності вчителя, процес навчально-пізнавальної діяльності учня, процес розвитку творчої діяльності учня, процес розвитку емоційного, соціального або розумового інтелекту та багато інших процесів, явищ і систем у ЗНЗ. Водночас значне розширення об'єктів управління та екстраполяція доробку учених

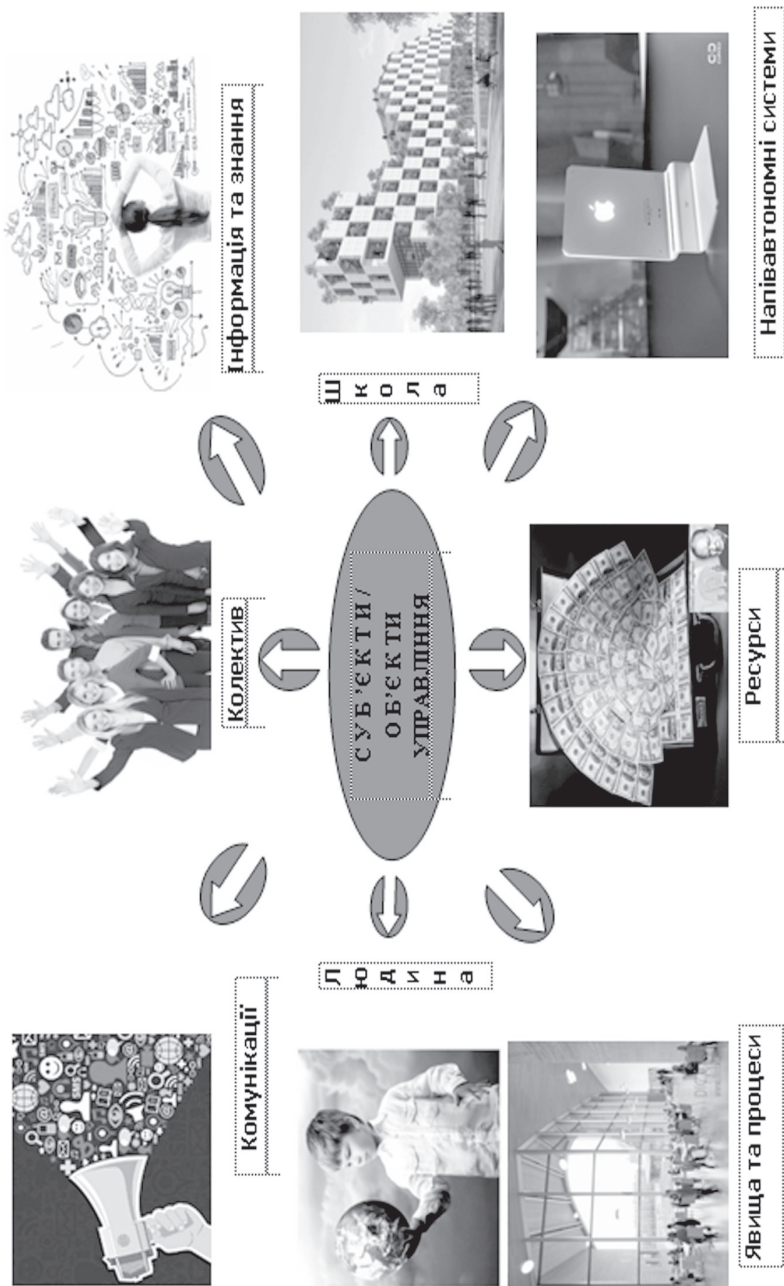

Рис. 1. Об'єкти управління, характерні для управління школою

біологічних наук на соціальну сферу зумовили виникнення певної плутанини та неоднозначного розуміння сутності управління стосовно “<...> визнання чи невизнання самої наявності управління у системах органічної та неорганічної природи <...>” [22, с. 115] і до розгляду управління у неживій природі, яке лише інколи зводилося до розгляду надзвичайно обмеженого її класу — технічних систем.

Як зауважує академік Міжнародної академії інформатизації Р. Абдєєв, “<...> наші філософи ніби не помічають того, що вся жива сутність (природа) та соціальна сфера зіткані із безкінечної кількості контурів управління (та самоуправління) різних рівнів” [1, с. 16–17]. Філософ А. Крушанов зазначає, що у філософській науці відсутня “<...> надійно розроблена узагальнена модель управління, сформована на рівні її найбільш суттєвих ознак” [15, с. 244], а зворотні зв’язки, за його твердженням, “<...> не є самою суттєвою властивістю управління <...>”. Деякі автори припускаються думки, як зауважує Р. Абдєєв, про те, що “<...> управління і зв’язок *спостерігаємо* (курсив наш. — Р.А. [1, с. 17]) на різних рівнях руху”, “<...> в тому числі і на рівні суспільних відносин” [16, с. 91]. Більше того, не лише філософський словник (1991 р.) трактує управління без залучення понять зворотного зв’язку, адаптації та самоорганізації, аналогічна ситуація стосується й сучасних філософських словників і енциклопедичних видань. Таке пояснення філософами *феномена управління*, на наш погляд, лежить не у методологічно окресленій площині філософії управління, а у звичній, ідеологічно конфронтаційній площині адміністративно-командного забюрократизованого управління класичної та адміністративної наукової шкіл менеджменту, які сформувалися ще у першій чверті ХХ ст., розвивалися впродовж цього століття та є притаманними для управлінських реалій сьогодення.

За адміністративно-командного управління класичної та адміністративної наукової шкіл менеджменту “<...> спостерігалось лише два типи управління — стихійне або свідоме (планове)” [цит за: 1, с. 19], які, до речі, й наразі процвітають як ніколи, та відповідні їм типи організаційних структур, які проектувалися відповідно до двох протилежних принципів класичного управління М. Вебера та Ф. Тейлора, наслідки яких нам відомі з практики управління у різних сферах, і які й нині проходять адаптацію у сучасній освітянській практиці.

Універсальний підхід до розв’язання управлінських проблем керування пов’язаний з бюрократичною моделлю організації німецького соціолога М. Вебера — автора класичної теорії організації, який трактував бюрократичну форму організації як логічну, раціональну й ефективну, що ґрунтується на легітимній та формальній

системі влади. Згідно з його теорією, бюрократія повинна зосередити увагу на узгодженій системі правил і їх дотриманні, чіткому поділу праці, ієрархії посад і служб, компетентності та кваліфікації з метою забезпечення ефективності, прибутку та конкурентних переваг.

Класична теорія менеджменту дала змогу закласти основу для розробок наукового, функційного, універсального підходів до ефективної діяльності організації та її бюрократичної моделі, як однієї з найраціональніших. Представники класичної теорії А. Файоль, Ф. Тейлор, М. Вебер, на відміну від сучасних дослідників, застосовували спрощений підхід до менеджменту через відсутність розуміння і неврахування людського чинника та його ролі, ігнорування соціальних процесів усередині організації; розглядали організацію і роботу з механістичного погляду, тобто схематизували організацію як машину, а працівників — як деталі. Класичний підхід притримувався ідеї універсальності щодо існування одного найкращого рішення для всіх організацій, однієї єдиної найкращої моделі бюрократичної організації без механізмів, що, на нашу думку, не є привабливою для практичного використання сучасними керівниками та спричинить занепад організації.

Стихійне управління розглядали упродовж не одного десятку років суспільствознавці у контексті зловтішної стихії зарубіжного ринку. Якщо усвідомлено розглядати значення слів, то поняття “стихійно” означає непередбачувано, що відбувається без участі людини, її свідомості та інтелекту. Хоча така інтерпретація є дещо спрощеною, однак, за радянської доби у сфері освіти, практично відображає особливості управління школою як закритою системою. Якщо в бюрократичній адміністративно-командній системі управління за радянських часів характер управління був свідомим і плановим, то хаос і неефективність функціонування всіх сфер суспільства не можна пояснити саме свідомим управлінням. Проте за таких обставин неефективність управління можна пояснити не лише дзеркальним відбитком і добром недосконалих бюрократично-централізованих форм, методів, засобів управління індустріальної епохи, а скоріше небажанням суб’єктів управління сприймати нові виклики інформаційної доби, нові знання в управлінській сфері, свідомим спротивом і протистоянням до викликів і незворотних змін (як у окремих сферах, так і в суспільстві загалом).

Якби управління проводилося хоча б на рівні здорового глузду, не говорячи вже про наукове управління з екстраполяцією кращих зразків зарубіжного досвіду демократично розвинених країн за ринкових умов їх функціонування, то, можливо, тоді й не потрібно було б кардинально змінювати адміністративно-командну бюрократичну форму

управління, окрім ціннісних засад, і використовувати бюрократію у найкращому розумінні її фундатора М. Вебера та його прихильників. Можливо, і пізнання феномена управління не перебувало б у нас упродовж ХХ ст. на такому рівні, і на практиці були б зовсім інші результати управління та якість освіти, поміркованішою була б модернізація управління на прогресивних законодавчо-нормотворчих інноваційних засадах. Наведені вище міркування лише підтверджують актуальність проблеми розгляду, що має пріоритетне значення для розуміння незворотності кардинального реформування сфери освіти та модернізації системи управління нею, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодення, а також детермінують необхідність проведення нових досліджень з цієї проблеми та втілення їх результатів у освітянську практику.

Подібний підхід без розкриття ролі та значення механізму як складника управління простежується і у філософській та економічній літературі 80–90-х рр. ХХ ст., для якого характерним було широке розповсюдження неадекватних визначень управління – лише як вплив на об’єкт, без розкриття механізму здійснення цього впливу (ким, як і завдяки яким діям і конструктам відбувається цей вплив на об’єкти управління).

Так, С. Дзарасов у книзі “Кожному – про управління” (виданої незначним тиражем 300 тис. екз. для колишнього Радянського Союзу) стверджує: “<...> існує своєрідна єдність у визначенні щодо управління, яке у більшості виявляється як спосіб певного впливу на керований об’єкт. Хіба може хто суперечити проти такої тези?” [7]. Таке авторське бачення управління доктор наук доводить до масового читача єдиною в його книзі ілюстрацією (рис. 2). Проте, розкриваючи сутність поняття “управління економічною системою”, дослідник не пояснює специфіку цього поняття і не пояснює, чи всякий вплив на економічну систему є управлінням. Ідентичне наведеному вище тлумаченню дефініції дає і філософ А. Крушанов, розглядаючи управління “<...> як специфічний вплив одного об’єкта на інший <...>” [15, с. 247].

Рис. 2. Концепція управління за С. Дзарасовим

В. Кноррінг трактує управління “як безперервний і цілеспрямований процес впливу на керований об’єкт, а систему управління — як механізм забезпечення цього впливу” [14, с. 87]. В економіці до цього часу більшість учених управління економічною системою визначають переважно специфічний вплив із застосуванням термінів теорії механізмів і машин — *інструментів і важелів*, значення яких і дотепер є неоднозначно визначеним і нерозкритим для функціонування об’єктів у економіці із врахуванням специфіки економічних процесів, які пізніше вважалися складниками механізму управління. Якщо пояснення суті управління шляхом впливу окреслює загальні підходи, то співвідношення дефідентів феномена управління, зокрема “процесу як складника механізму”, є дискусійним і потребує детального розгляду наявних нині точок зору дослідників у різних галузях науки та проведення термінологічного аналізу для виявлення концептів понять.

У науці є ще дещо інші погляди на сутність феномена управління. Так, О. Урбанович вважає, що між об’єктом і суб’єктом управління існує не лише “<...> *взаємовплив* <...> як неперервний процес впливу для досягнення найкращих результатів <...>, а й *діалектична взаємодія* (курсив наш. — Л.К.) [20, с. 7–8]. У філософській науці, зокрема у філософії управління, дослідники акцентують увагу та визнають недостатньо дослідженим такий важливий соціальний конструкт, як механізм управління, генезис і зв’язок якого з управлінням є невідстеженим. Результати аналізу праць таких філософів, як Р. Абдєєва, Т. Абрамової, В. Альохіна, Л. Альохіної, В. Берега, Д. Дубровського, В. Кременя, С. Пазиніча, С. Поважного, О. Пономарьова та ін., засвідчують, що концептуальне бачення вчених-філософів на суть і природу цього феномена є суперечливим. На думку Д. Дубровського, “<...> в природі не існує подібного самостійного явища як механізм управління” (Д. Дубровський, 1979) [цит. за: 1, с. 17]), Н. Абрамова вважає, що механізм “<...> не може мати самостійного філософського статусу <...>” (Н. Абрамова, 1981 [2, с. 329], вітчизняні вчені-філософи В. Кремень, С. Пазиніч, О. Пономарьов звертають увагу на те, що “<...> механізми саморегулювання процесів життєдіяльності у живих організмах <...> не мають нічого спільного з управлінням” (В. Кремень, С. Пазиніч, О. Пономарьов, 2008 [22, с. 119]). Р. Абдєєв переконливо доводить, що “<...> механізм управління формувався і є відображенням і, одночасно, результатом еволюції живої природи” [1, с. 46].

Досить поширеним є погляд філософів і фахівців з філософії управління на управління як “<...> реакцію будь-якої системи на впливи зовнішнього середовища <...> і доведенням той факт, що

органічні системи, підкорюючись біологічно обумовленим закономірностям, у процесі свого функціонування і розвитку формують і використовують особливі механізми рефлекторно-адаптаційного характеру або інстинктивного характеру, за допомогою яких забезпечується їхня висока здатність пристосування до умов динамічно мінливого зовнішнього середовища” [22, с. 116]. Правильність цього розширеного трактування сутності та змісту управління автори підтверджують та ілюструють на прикладі механізму гомеостазису, “<...> притаманної живому організму відносної динамічної сталості його складу, структури і властивостей свого внутрішнього середовища та стабільності основних фізіологічних функцій і параметрів у мінливих умовах зовнішнього середовища” [22, с. 116].

Автори переконливо доводять про наявність взаємозв’язку управління з механізмом гомеостазису для найвищої форми регулювання життєвих процесів у людини та високоорганізованих тварин, тобто для управління органічними системами, та не розглядають і не роблять гіпотетичних припущень щодо наявності зв’язку між управлінням матеріальними системами соціальної природи та механізмами у процесі еволюції живої природи за виявленими видимими характерними ознаками відомого механізму гомеостазису, що лише підтверджує складність та латентність його взаємозв’язку і начебто прихованість від дослідників.

Безперечно, розкриття сутності феномена механізму управління наразі суттєво ускладнюється поступовою його *еволюцією від гомеостазису біологічних систем до механізму управління в соціальних і соціотехнічних системах* під впливом дії факторів соціального середовища, науково-технічного та технологічного розвитку інформаційного суспільства.

Зазначеними обставинами можна пояснити, що у філософській літературі та підручниках з філософії ще й досі на спомин не має статей, в яких розкрито сутність поняття механізму управління та його смисловий взаємозв’язок з іншими його концептами. Проте деколи розглядаються механізми, пов’язані з інтелектуальною діяльністю людини, у системі координат “активність — енергія”, відомі механізми саморегулювання процесів життєдіяльності у живих організмах, адаптаційні та компенсуючі механізми, механізми самоорганізації у біологічних системах тощо.

Не претендуючи на надання філософського статусу механізму управління, відзначаємо, що це поняття широко застосовується вченими у науковому обігу значної кількості наук нарівні з філософськими категоріями “матерія”, “рух”, “час”, “інформація”, “управління” і є загальнонауковим. Незважаючи на те, що феномен механізму управ-

ління, ще й досі належно не відображено та недостатньою мірою інтерпретовано в нових світоглядних позиціях у сучасних словниках, енциклопедіях, підручниках, монографіях. На наше переконання, механізм управління потребує не тільки усвідомлення на рівні його категоріальної назви, а й наукового осмислення на рівні його найбільш характерних ознак і зв'язків та через розкриття сутності цього складного загальнонаукового феномена в сфері управління ЗСО.

На підтвердження зазначимо, що феномен “механізму управління освітою”, як і решту термінів, у яких базовим є поняття “механізм”, у “Енциклопедії освіти” 2008 р. не відображено у контексті категоріально-понятійного поля сучасної освіти та теорії управління освітою. У підручнику нового покоління з філософії управління зазначається, що “<...> переважна більшість філософів, в тому числі і фахівців із філософії управління, також відзначають універсальний характер феномена управління: <...> управління виступає загальною функцією різноманітних матеріальних систем не тільки соціальної, а й органічної та неорганічної природи. Таким чином, на їхню думку, функції управління притаманні як флорі, так і світу неживої природи” [22, с. 116] і розкривають сутність цього феномена з урахуванням зворотних зв'язків і зв'язків із зовнішнім середовищем.

Розглядаючи сутність феномена управління через реакції будь-якої системи на впливи зовнішнього середовища, автори наголошують, що лише “<...> органічні системи <...> формують і використовують особливі *механізми рефлексивно-адаптивного та інстинктивного характеру* (курсив наш. — Л.К.)” [22, с. 116], і доводять це положення на прикладі гомеостазису, характерного для живих організмів, на відміну від фахівців з філософії управління В. Альохіна, В. Бургета, С. Поважного та Л. Альохіної, які вважають, що “управління також притаманне <...> рослинному і тваринному світу, <...> виробляючи досконалі *рефлексивно-адаптаційні та інстинктивні механізми <...>*” [21, с. 13]. Авторами підкреслено також значущість механізмів для практичного здійснення управління, але водночас не розкрито сутності феномена механізму управління у соціальних системах під час вивчення цього соціально-філософського явища.

Розкриваючи наявні нині підходи до розуміння сутності управління [22, с. 79, с. 87, с. 106–115], вчені досконало застосовують критичний термінологічний аналіз дефієнтів цього соціального і філософського явища із застосуванням таких різновидів механізмів, як “механізм мотивації праці <...>” [12, с. 79], “<...> механізми практичного здійснення” [22, с. 87], “<...> рефлексивно-адаптивні та інстинктивні механізми <...>” [22, с. 109], “<...> механізми <...> штучні, створені людиною (машини, механізми <...>)” [22, с. 114], “гомеостазис і

механізм гомеостазису <...>” [22, с. 115–116], “<...> пристосувальним (адаптаційним) механізмам <...>” [22, с. 116–117], “<...> компенсуючий механізм <...>, механізм потреби у накопичуванні <...> механізмів саморегулювання процесів життєдіяльності <...> механізмів цілепокладання <...>, механізмів самоорганізації у біологічній системі” [22, с. 119], “<...> механізм суспільної організації <...>” [22, с. 136], без інтерпретації їх сутності та без соціально-філософського аналізу сутності механізму управління в соціальних системах.

Прагнення глибше усвідомити природу, сутність і призначення механізмів управління спонукає звернутися й до інших філософських поглядів інших учених, які досліджували феномен управління і розглядали його у взаємозв’язку з такою важливою категорією, як механізм управління.

Дослідження еволюції філософської думки щодо окресленої проблематики доводить, що саме з другої половини 80-х рр. XX ст. кібернетик Р. Абдеев у тезах докладів стисло висвітлив проблему генезису механізму управління та його системо організуючу роль та обґрунтував його філософський статус. Майже через десять років по тому ним розроблено та обґрунтовано філософську концепцію про двоконтурну структуру механізму управління, що базується на аналізі та узагальненні праць багатьох учених-природознавців, яка репрезентована ним у філософії інформаційної цивілізації [1]. Наприкінці 90-х рр. XX ст. вітчизняний філософ Б. Гаєвський розглядав феномен управління за допомогою такого явища, як механізм з позицій системного підходу, що заслуговує на увагу, оскільки нами виявлено лише декілька монографій і підручників, у яких репрезентовано цей феномен як об’єкт пізнання. Зокрема, філософ Б. Гаєвський, розкриваючи основи науки управління, пише: “Процес управління – це впорядкування системи. Воно здійснюється у системах, у яких існує мережа причинно-наслідкових залежностей, здатних у межах даної основної якості переходити з одного стану в інший”. Автор наголошує, що “<...> таке управління (біологічне і соціальне) здійснюється за допомогою механізмів, які забезпечують самоуправління” [цит. за: 7, с. 6], тобто механізмами самоуправління, але хибує, на нашу думку, термінологічними неточностями.

Такий підхід до визначення сутності управління та його змісту імпонує нам, насамперед, наявністю механізму та його розгляду у взаємозв’язку з процесом управління. Однак вважаємо його дещо методологічно неточним у контексті розгляду механізму лише стосовно самоуправління, з одного боку, а з другого – під час розгляду управління у живій природі, до яких віднесено біологічні системи та управління у людському суспільстві – соціальні системи.

За такого підходу до визначення управління та його сутності вчений, насамперед, доречно виділяє складові навколишнього світу за різними формами руху матерії – живу природу та людське суспільство, але, на наш погляд, потребують уточнення некоректно застосовані поняття “біологічне управління” натомість категорії “управління біологічними системами” та поняття “механізм” замість “гомеостаз”. Викликає сумнів наявність самоуправління у біологічних системах, наприклад у рослинному чи у тваринному світі, натомість – процес самоорганізації, що притаманний системам будь-якої природи.

Доречнішим, на нашу думку, був би розгляд управління біологічними системами за допомогою гомеостазу як спеціального механізму, притаманного живому організму, відносно динамічної сталості його структури та стабільності основних фізіологічних функцій в мінливих умовах зовнішнього середовища, а не за допомогою атрибута соціальних систем демократичного спрямування – самоврядування.

Висновки. Сутність феномена управління як одного з найдавніших практичних винаходів людства розглядається вченими в межах лінійного підходу у контексті зростання вектора часу та цивілізаційного підходу в ракурсі аналізу розвитку цього явища з цивілізаційним поступом, урахуванням динаміки розвитку суспільства і науки, з конкретним удосконаленням видів, форм і засобів людської діяльності, з ускладненням і застосуванням цього явища в різних сферах. За таких підходів уможлилювався розгляд розвитку феномена управління через сходження від конкретного до загального універсального наукового явища в різних галузях наукового знання та у взаємозв’язку з дефідентами, іманентно йому притаманними.

Теоретичний аналіз праць з порушеної проблематики свідчить, що дослідження феномена управління та його концептів ускладнюється наявністю у ньому не лише зовні доступних для безпосереднього пізнання (а отже, і спостереження та вивчення) характеристик, а й прихованих атрибутів, які іманентно йому притаманні.

Фахівці мають різні точки зору щодо змістового контексту та найістотніших ознак не тільки феномена управління, які залежно від галузі науки дістали десятки означень до його витлумачення, а й не менш невизначеною є їх позиція щодо визначення природи “механізм управління”, інтерпретації його сутності, специфіки та параметричних характеристик. До першої половини 90-х рр. XX ст. сутність феномена управління визначалася філософами, як методологами управління освітою, більшою мірою як вплив і функція систем без залучення таких понять, як самоорганізація, інформація, зворотний зв’язок, які за сутністю, власне, і характеризували наявність такого системного елементу, як механізм управління.

Управління та механізм управління практично виникли з появою людини, незалежно від того, чи усвідомлювали та знали первісні люди про їх існування, їхній взаємозв'язок розгортався спільно з бажанням людей працювати разом за законами, які відображають форми існування будь-якого живого організму, — закон саморегуляції (гомеостазису) та закон функціонування (розвитку). Питання про взаємозв'язок управління та механізму управління концептуально обґрунтовано у філософії інформаційної цивілізації у другій половині 90-х рр. XX ст. Р. Абдеевим. Осмислення та необхідність обґрунтування теорії соціальних механізмів відбулося наприкінці XX століття.

Механізм управління, як загальнонауковий феномен і управлінська категорія, реально усвідомлений науковою спільнотою наприкінці XX ст. і початку XXI ст., потреба в обґрунтуванні їх виникла з організаційним та інформаційно-технологічним *векторами* розвитку соціальної сфери та модернізації управління соціальною сферою. Для сфери освіти проблему побудови, модернізації та запровадження механізмів управління було окреслено з перманентним реформуванням освіти з часів незалежності та з того часу набула значущості, особливо для освітянської практики. Технологічна роль механізмів управління полягає у забезпеченні пріоритетності соціального та громадського виміру, а не адміністративного та авторитарного-бюрократичного вектора здійснення процесу управління освітою за принципом “зверху — донизу”, що суперечить інтересам розвитку громадянського, відкритого і демократичного суспільства та може привести до відновлення адміністративно-командної форми управління. Управління у взаємодії з механізмом управління через поєднання прямих і зворотних інформаційно-комунікаційних зв'язків надає реформуванню освіти та процесу модернізації управління соціального змісту та системно-процесуального характеру і забезпечує тяжіння до громадського складника через демократизацію “е-управління”.

Література

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев // М. : Владос, 1994. – С. 34–35. – 346 с.
2. Абрамова Т. Н. Философские проблемы кибернетики / Т. Н. Абрамова // Философия, естествознание, современность. – М. : Мысль, 1981. – С. 329.
3. Афанасьев В. Г. Эффективность социального управления: системно-деятельностный подход / В. Г. Афанасьев, А. Д. Урсул // Информация и управление: Филос.-метод. аспекты. – М. : Наука, 1985. – С. 5–27.
4. Бандурка А. М. Основы психологии управления : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Ун-т внутренних дел, 1999. – С. 5. – 528 с.

5. Вдовиченко Р. П. Система організаційно-педагогічної діяльності міського управління освіти з підвищення компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів : монографія / Р. П. Вдовиченко, Л. М. Калініна, В. Д. Чайка ; за ред. Л. М. Калініної. – К., Миколаїв : Вид-во “Іліон”, 2007. – 528 с.
6. Дзарасов С. С. Каждому – об управлениии / С. С. Дзарасов. – М. : Мысль, 1986. – С. 156.
7. Дмитренко Г. А. Стратегічний менеджмент: цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу : навч. посіб. / Г. А. Дмитренко. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 5. – 140 с.
8. Дятлов А. Н. Общий менеджмент: концепции и комментарии / А. Н. Дятлов, М. В. Плотников, И. А. Мутовин. – М., 2006. – 446 с.
9. Калініна Л. М. Інформаційні процеси в управлінській діяльності керівника закладу: сутність, специфіка та характерні ознаки / Л. М. Калініна // Освіта і управління. – 2005. – Т. 8. – № 2. – С. 35–44.
10. Калініна Л. М. Система інформаційного забезпечення управління загальноосвітнім навчальним закладом : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.06 / Л. М. Калініна ; Держ. вищ. навч. заклад “Ун-т менеджменту освіти”. – К., 2008. – 41 с.
11. Калініна Л. М. Сутність феномена управління / Л. М. Калініна // Директор школи. – 2000. – № 2. – С. 26–33.
12. Калініна Л. М. Інформаційне управління загальноосвітнім навчальним закладом: системи, процеси, технології : монографія / Л. М. Калініна. – К. : Інформатордор, 2008. – 472 с.
13. Калініна Л. М. Феномен управління: суть і специфіка (міждисциплінарний аналіз) / Л. М. Калініна // Вересень. – 2000. – № 1. – С. 10–19.
14. Кнорринг В. И. Искусство управления / В. И. Кнорринг. – М., 1997. – С. 87. – 288 с.
15. Крушанов А. А. К природе управления / А. А. Крушанов // Информация и управление: Филос.-метод. аспекты. – М. : Наука, 1985. – С. 244.
16. Материалистическая диалектика: В 5 т. / под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова. – М. : Мысль, 1981. – Т. 3. – С. 91.
17. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособ. для вузов. – М. : Политиздт, 1983. – С. 435. – 592 с.
18. Теоретико-прикладні аспекти управління закладами освіти : наук.-метод. посіб. / [Л. М. Калініна, Н. М. Островерхова, А. Ф. Остапенко та ін.] ; за ред. Л. М. Калініної. – К. : ПП Компанія “Актуальна освіта”, 2002. – С. 16–22.
19. Управление развитием школы: пособие для рук. школ / под ред. М. М. Поташикова и В. С. Лазарева. – М. : Новая школа, 1995. – 464 с.
20. Урбанович А. А. Психология управления / А. А. Урбанович. – Минск : Харвест, 2002. – 640 с.
21. Философия управления: социально-гуманитарные проблемы / В. В. Алехин, В. В. Берега, С. Ф. Поважный, Л. В. Алехина. – Донецк : Донецкая государственная академия управления, 1999. – С. 13. – 294 с.
22. Філософія освіти : підручник / В. Г. Кремень, С. М. Пазинич, О. С. Пономарьов. – 2-е вид., доповн. і перероб. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2008. – С. 25. – 524 с.

References

1. Abdeev R. F. Filosofija informacionnoj civilizacii / R. F. Abdeev. – M. : Vlos, 1994. – S. 34–35. – 346 s.
2. Abramova T. N. Filosofskie problemy kibernetiki / T. N. Abramova // Filosofija, estestvoznaniye, sovremennost'. – M. : Mysl', 1981. – S. 329.
3. Afanas'ev V. G. Jeftektivnost' social'nogo upravleniya: sistemno-dejatel'nostnyj podhod / V. G. Afanas'ev, A. D. Ursul // Informacija i upravlenie: Filos.-metod. aspekty. – M. : Nauka, 1985. – S. 5–27.
4. Bandurka A. M. Osnovy psichologii upravleniya : uchebnik / A. M. Bandurka, S. P. Bocharova, E. V. Zemljanskaja. – Har'kov : Un-t vnutrennih del, 1999. – S. 5. – 528 s.
5. Vdovychenko R. P. Sistema orhanizatsiino-pedahohichnoi diialnosti miskoho upravlinnia osvity z pidvyshchennia kompetentnosti kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv : monohrafiia / R. P. Vdovychenko, L. M. Kalinina, V. D. Chaika ; za red. L. M. Kalininoi. – K., Mykolaiv : Vyd-vo "Ilion", 2007. – 528 s.
6. Dzarasov S. S. Kazhdomu – ob upravlenii / S. S. Dzarasov. – M. : Mysl', 1986. – S. 156.
7. Dmytrenko H. A. Stratehichnyi menedzhment: tsilove upravlinnia osvitoiu na osnovi kvalimetrychnoho pidkhodu : navch. posib. / H. A. Dmytrenko. – K. : IZMN, 1996. – S. 5. – 140 s.
8. Djatlov A. N. Obshhij menedzhment: koncepcii i kommentarii / A. N. Djatlov, M. V. Plotnikov, I. A. Mutovin. – M., 2006. – 446 s.
9. Kalinina L. M. Informatsiini protsesy v upravlinskii diialnosti kerivnyka zakladu: sutnist, spetsyfika ta kharakterni oznaky / L. M. Kalinina // Osvita i upravlinnia. – 2005. – T. 8. – N 2. – S. 35–44.
10. Kalinina L. M. Sistema informatsiinoho zabezpechennia upravlinnia zahalnoosvitnim navchalnym zakladom : avtoref. dys. d-ra ped. nauk : 13.00.06 / L. M. Kalinina ; Derzh. vyshch. navch. zaklad "Un-t menedzhmentu osvity". – K., 2008. – 41 s.
11. Kalinina L. M. Sutnist fenomena upravlinnia / L. M. Kalinina // Dyrektor shkoly. – 2000. – N 2. – S. 26–33.
12. Kalinina L. M. Informatsiine upravlinnia zahalnoosvitnim navchalnym zakladom: systemy, protsesy, tekhnolohiyi : monohrafiia / L. M. Kalinina. – K. : Informatodor, 2008. – 472 s.
13. Kalinina L. M. Fenomen upravlinnia: sut i spetsyfika (mizhdystsyplinarnyi analiz) / L. M. Kalinina // Veresen. – 2000. – N 1. – S. 10–19.
14. Knorring V. I. Iskusstvo upravleniya / V. I. Knorring. – M., 1997. – S. 87. – 288 s.
15. Krushanov A. A. K prirode upravleniya / A. A. Krushanov // Informacija i upravlenie: Filos.-metod. aspekty. – M. : Nauka, 1985. – S. 244.
16. Materialisticheskaja dialektika : V 5 t. / pod obshh. red. F. V. Konstatinova, V. G. Marahova. – M. : Mysl', 1981. – T. 3. – S. 91.
17. Spirkin A. G. Osnovy filosofii : ucheb. posobie dlja vuzov. – M. : Politizdt, 1983. – S. 435. – 592 s.
18. Teoretyko-prykladni aspekty upravlinnia zakladamy osvity : nauk.-metod. posib. / [L. M. Kalinina, N. M. Ostroverkhova, A. F. Ostapenko ta in.] ; za red. L. M. Kalininoi. – K. : PP Kompaniia "Aktualna osvita", 2002. – S. 16–22.

19. Upravlennie razvitiem shkoly : posobie dlja ruk. shkol / pod red. M. M. Potashnika i V. S. Lazareva. – M. : Novaja shkola, 1995. – 464 s.
20. Urbanovich A. A. Psihologija upravljenja / A. A. Urbanovich. – Minsk : Harvest, 2002. – 640 s.
21. Filosofija upravljenja: social'no-gumanitarnye problemy / V. V. Alehin, V. V. Berega, S. F. Povazhnyj, L. V. Alehina. – Doneck : Doneckaja gosudarstvennaja akademija upravljenja, 1999. – S. 13. – 294 s.
22. Filosofiia osvity : pidruchnyk / V. H. Kremen, S. M. Pazynych, O. S. Ponomarov. – 2-e vyd., dopovn. i pererob. – Kharkiv : NTU “KhPI”, 2008. –S. 25. – 524 s.

Калинина Л. Н., Калинина А. М.

УПРАВЛЕНИЕ КАК ОБЩЕНАУЧНЫЙ ФЕНОМЕН И СМЫСЛОВАЯ КОМПОНЕНТА УЧЕБНИКА ДЛЯ РУКОВОДИТЕЛЯ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье приведены результаты методологического анализа и логическое изложение развития научной мысли в контексте сущностно смысловой бинарной взаимосвязи и взаимодействия феноменов управления и механизм управления. Систематизированы интерпретации феномена управления с позиции системного, функционального и информационного научных подходов, приведены существенные свойства и характерные признаки. Акцентируется внимание на генезисе возникновения управления и механизма управления, их сущностной взаимосвязи, которая разворачивалась совместно с желанием людей работать вместе за законами, которые отображают формы существования любого живого организма, – закон саморегуляции (гомеостазис) и закон функционирования (развития).

Ключевые слова: управление; генезис; механизм; механизм управления; гомеостазис; признаки; философия управления; влияние; взаимосвязь; взаимодействие.

Kalinina L., Kalinina G.

MANAGEMENT AS A COMMON SCIENTIFIC PHENOMENON AND CONTENT COMPONENT OF A TEXTBOOK FOR A HEADMASTER

In the article “Management as a Common Scientific Phenomenon and Content Component of a Textbook for a Headmaster”, the results of the methodological analysis and the logical presentation of the scientific thought development in the context of essentially semantic binary relationship as well as the interaction of the phenomena of governance and management mechanism are provided. The interpretation of the phenomenon from the point of system management, functional and informative scientific approaches are systemized; the most significant peculiarities and characteristic features are demonstrated. Based on

the theoretical heritage of philosophical, social, humanitarian and managerial awareness management mechanism is featured as an inherent concept of the phenomenon of governance and the basic category of management science and theory of social management mechanism. Attention is focused on the genesis of the appearance of governance and management mechanism, their essential relationship that was being developed together with the desire of people to work together on the laws that reflect the forms of existence of any living organism, the law of self-regulation (homeostasis) and the law function (development). The type of management and the role of management tools in the permanent reform of the education system as well as the modernization of management in the context of the current stage of development of the information society are specified.

Key words: management; genesis, tool; management mechanism; homeostasis; features; philosophy of management; influence; relationship; interaction.

УДК 373.3(075.2)

КЛЮЧОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗМІСТІ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Я. П. Кодлюк,

*доктор педагогічних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

У статті обґрунтовано технологію репрезентації у підручниках для початкової школи уміння вчитися – ключової компетентності початкової загальної освіти, що передбачає такі аспекти: пред'явлення знань про культуру розумової праці, про змістову основу загальнонавчальних умінь і навичок, про вміння вчитися як інформаційну цінність (у формі предметно орієнтованих, інструментально орієнтованих та ціннісно орієнтованих текстів) – змістовий компонент уміння вчитися; наявність засобів (навчальних завдань і вправ) для формування вмінь організувати робоче місце, планувати навчальні дії, працювати з підручником, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, здійснювати само- і взаємоконтроль – процесуальний компонент уміння вчитися; використання ціннісно орієнтованих текстів, націлених на усвідомлення учнями значущості знань, формування стійкого інтересу до навчання – мотиваційний компонент.

Ключові слова: підручник для початкової школи; ключові компетентності початкової загальної освіти; структура підручника; уміння вчитися.